

B. Virághalmy Lea

A TEOLÓGIAI SZAKKIFEJEZÉSEK SZEMANTIKAI STRUKTÚRÁJA

1. A PROBLÉMA FELVETÉSE

Az Ószövetség embere számára a megismerés (a héber *yd'*) nem elvont tudás, hanem egzisztenciális viszony; az ismeret szerzése tehát nem tudományos összefüggésben történik, hanem az élet keretei között. A megismerés nem más, mint a konkrét tapasztalás: a jóé vagy a rosszé, a békességé vagy a háborúé. Kifejezi a családi összetartást¹, a házastársi viszonyt², de Isten megismerését is ítéletein³, majd a vele kötött két szövetségén⁴ keresztül.

Tamás apostol „de visu” reakciója⁵ húsvét misztériumára azonban már felveti az új problémát: a hit és az értelem viszonyának kérdését. Képes-e az emberi értelem a tapasztalaton túl is ismeretekre szert tenni? Egyáltalán – beszélhetünk-e érzéki adottságokat meghaladó valóságról? Hogyan tudjuk a nem érzékelhető „birtokba venni” – azaz megnevezni?

2. A PROBLÉMA TÖRTÉNELMI HÁTTERE

A jel érzékelhető része (a jelölő) által felidézett teljes tudattartalom (a jelentés) és a felelevenített valóságdarab (jeltárgy vagy jelölt) viszonyáról⁶ – vagyis a nyelvi jelentés természetéről – a fennmaradt forrásokban elsőként a görög filozófusok vitatkoztak. Főként Platón művéhez, a „Kratülosz”-hoz fűződik az ún. naturalista nézet, amely szerint a hangzás és a jelentés között lényegi kapcsolat áll fenn. Ezzel szemben a szavak és dolgok kapcsolatának önkényességét hangsúlyozta az ún. konvencionalista szemlélet, vagyis Arisztotelész, aki több metafizikai fogalom vizsgálatát a szótó magyarázatával indította. Vizsgálódásunk tárgya, a voltaképpeni teológiai nyelvezet azonban a görög bölcsleletben még nem létezett, mivel a görögök a keresztény értelemben vett, a Semmiből teremtő és személyes Isten fogalmát még nem ismerték.

A keresztény teológiai terminológiarendszer a görög bölcslelet újplatonista közvetítéssel érkező metafizikai fogalomkészletének, valamint az Ó- és Újszövetség „antropomorfabb”, személyesebb istenképzetének ötvözetéből alakult ki. Ezt a fogalmi világot már az egyházatyák korától kezdve az istenfogalom és Isten kimondhatatlan misztérium-volta közötti feszültség határozta meg.

A VI–X. század közötti kulturális törés után újjászületett a filozófia és a teológia módszeres művelése. Feléledtek a teológia nyelvi problémái is – alapkérdéssé vált, hogy a hét szabad művészet

¹ MTörv 33,9

² Ter 4,1; Lk 1,34

³ Ez 12,15

⁴ Jer 31,34 és a tökéletes megismerés az Újszövetségben

⁵ „A többi tanítvány elmondta neki: 'Láttuk az Urat!' Ő azonban így szólt: 'Ha csak nem látom kezén a szegek nyomát, és ujjamat a szegek helyére nem teszem, és kezemet az oldalára nem helyezem, én nem hiszem!' Nyolc nap múlva... Jézus... azt mondta neki: 'Mivel láttál engem, hittél. Boldogok, akik nem láttak, és mégis hittek.' ” (Jn 20,25–29)

⁶ A terminológiát nem a fregei „jelentés – jelöllet” fogalompár értelmében használom, hanem az általánosan elfogadott, hagyományos nyelvészeti szempontból.

egyikeként oktatott dialektika fogalomrendszerét⁷ hogyan lehet a felmerülő kérdésekre alkalmazni. Az ókori bölcslethez származó, túlnyomórészt platóni (vagy platonikus) források miatt a filozófia és teológia egyik kulcspontja az általános fogalmak és a konkrét, reális létezők viszonya lett.

Miután az arabok közvetítésével Arisztotelész munkássága visszakerült az európai keresztény gondolkodásba, az ő gondolkodásának fogalmai és az újplatonikus gyökerekből táplálkozó, Aquinói Szent Tamás által kidolgozott lét-lényeg distinkció domináltak a teológia fogalomkészletében. A középkori filozófiai gondolkodás az *analogia entis* tanára támaszkodva a nyelv és a valóság kapcsolatainak, a középkor logikai irodalma pedig a kijelentések szerkezetének a görögökénél összetettebb, gazdagabb elemzését tette lehetővé. A későközépkor nominalista logikájában – amely tagadta az absztrakt fogalmak valóságértékét – az evilági valóságok leírására szolgáló nyelv és a teológia fogalomrendszere közötti kapcsolat értelemszerűen megint meglazult.

Az újkori természettudomány a maga mechanikus-kvantitatív világszemléletével, és az újkori bölcsélet a maga szubjektív, ismeretelméleti kiindulópontjával még nehezebbé tette Isten és a világ „egységben látását”, és így a teológiai nyelvre vonatkozó és az „általános” nyelvfilozófiai kérdésfeltevések még távolabb kerültek egymástól. A XVII. századi angol filozófia a hangsúlyt a descartes-i és leibnizi deduktív apriori racionalitással szemben a konkrét érzéki ismeretekre helyezte. Bacon, Locke és Berkeley után az empirizmus Hume álláspontjába torkollott – szerinte az értelem számára a matematikától eltekintve elérhetetlen minden olyan ismeret, amelynek forrása érzéki tapasztalatokon kívüli. Hume *Párbeszédeivel*⁸ született meg a vallásos hit kritikáját hordozó modern vallásbölcsélet: az emberi értelem Istenről semmit sem tudhat meg, ezért nem is állíthat semmit. Ez az agnoszticizmus a későbbiekben a lehetséges kérdésfeltevések körét igen leszűkítette.

Az empirizmust a fregei gyökerű matematikai logikával és a matematika logicista felfogásával összekapcsolva alakult ki a XX. század elején a nyelvfilozófia új formája. Ez az álláspont, valamint a metafizikai-teológiai nyelv hozzá kapcsolódó radikális kritikája fogalmazódik meg Wittgenstein „Tractatus”-ában is. Wittgenstein késői munkássága viszont, a természettudományos nyelvet modellek tekintő ideális nyelv koncepciójával szakítva, s a nyelvet autonóm, az emberi élet egyes területeinek, a gyakorlat formáinak megfelelő nyelvjátékok (language game) összességeként felfogva, utat nyitott a teológiai állítások újralegitimálásának is.

Habár a késői Wittgenstein álláspontja tárgyunkat illetően nem egészen egyértelmű, s különböző értelmezések forrásául szolgált, összességében az emberi beszéd metafizikai és teológiai igazságokat megragadó erejére irányította a nyelvészettudomány figyelmét: „Mert mint sóhajtas a térben, /Gondolat is az időben/ Szabadon jár és keres:/ Szemléletről szemléletre,/ Esméletről eszméletre/.../Úgy vezet át az időkön,/ Mint anyagjárta mezőkön/ Lelkemtől a testemig.”⁹

3. A MODERN SZEMANTIKA ALKALMAZÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI

Napjainkra elfogadottá vált, hogy a jelentés vizsgálata nem más, mint a szavak, mondatok meghatározott kontextusban való használatának részletes elemzése. A modern szemantikának nem tárgya közvetlenül a tapasztalaton kívüli világ (a jelöllet), hanem a szavak egymáshoz való viszonya (a jelentés). A probléma érzékelése igen nehéz azonos nyelvi, kulturális környezeten belül – de ha már más nyelvi, más mentalitású szemszögből vizsgáljuk a valós világhoz való viszonyulást, rögtön feltűnik a különbség.

⁷ például az ellentmondás elvét

⁸ Dialogues Concerning Natural Religion („Párbeszédek a természetes vallásról” 1752.)

⁹ Dienes Valéria: Októberi emberek, In: DIENES Valéria: Hajnalvárás. Budapest, é. n. 53. o.

Találó példa erre rokonom, Ferdinand Blumentritt¹⁰ több tanulmánya, aki egy ősi filippin nyelven íródott, egyszerűségében zseniális, XVI. századi katalán ferencesek által a Fülöp-szigeteken használt katolikus katekizmus terminológiarendszerét kísérelte meg illogotára és tagalogra fordítani, hogy megújítsa a máig is spanyol kölcsönszavakkal zsúfolt filippin teológiát.¹¹ Segítséget és véleményt ehhez Hugo Schuchardt¹²tól kért – a „Wörter und Sachen” módszerén túlmutató, pszichofiziológiai, mentalitás- és összehasonlító vallástörténeti problémát is felvető levelezésük¹³ eredménye a Fülöp-szigeteken beszélt kevert kasztíliai nyelvre jellemző szakkifejezések lexikonának¹³ jelentős átdolgozása lett.

Vagyis Blumentritt – Schuchardt nyomán – először a használt jelrendszert definiálta a jelentés és a jelölés megkülönböztetésére, egy hozzávetőleges meghatározás segítségével. Ebből kiderült, hogy az adott jelölő (tehát a hangsor) egyes filippin törzsek számára nem is jelölheti azt a „valóság-darabot” amit kellene, mivel ők egészen más logikával „darabolják fel” valós és valótlan világukat. Ugyanakkor a (valójában nem megfelelő) jelölő teljes egészében helyes tudattartalmat idézett fel, megfelelő érzelmi- és gesztusreakcióival (pl. keresztvetés). A kifejezés jelentésével tehát „nihil obstat”. A probléma megoldására csak fél évszázad múltán született megoldás: Osgood, Suci és Tannenbaum „The Measurement of Meaning” (1957) c. művükben a szavakat ún. „szemantikai differenciálás”-vizsgálatnak vetették alá, vagyis, az általuk kiváltott érzelmi reakciókat a jelentés fényében elemezték.

A szemantikai tér kizárólagos vizsgálatával azonban a jelentésnek csak egy újabb (de nem teljes) dimenzióját tárták fel. A további elemzéshez segítséget a strukturalista szemlélet ad, amely szerint a nyelv olyan hálózat, amely a lexémák (kb. szavak) közötti rendszerszerű kapcsolatból épül fel. A lexémák jelentés szerint ún. szemantikai mezőkbe szerveződnek, ahol kölcsönös kapcsolatban állnak egymással és meghatározzák, definiálják egymást – ezek szerint megkülönböztetünk szintagmatikus (ahol a lexémák sorozatok tagjaiként fordulnak elő) és paradigmikus (szinonímia, hiponímia, antonímia, inkompatibilitás) viszonyt. További lehetőség az eredetileg antropológiai módszer átvétele: a lexémák felbontása szemantikai jegyek sorozatára. Egész kapcsolatrendszer ábrázolható így, gyakran mátrix formájában. Gyengesége, hogy az összetett lexémák esetében a releváns jegyek nem tűnnek ki, a bináris jelölés pedig árnyalt jelentésvizsgálatnál bizonytalansági tényező.

Tanulmányomban eddig csak a megnevezett „valóságdarab” megragadásának, megismerésének, illetve a szavak (lexémák) jelentésének kérdéskörét elemeztem. Azonban ez nem elég. Egy jelképnek, egy elvont fogalom képi megtestesítőjének (görög *szümbolon*) összetett, nem megfogható jelentését a mondat szintjén is „mérlegelni” kell. A kontextusnak ugyanis léteznek olyan aspektusai, amelyekre nem lehet pusztán az egyes lexémák jelentésének „összegéből” következtetni: ezért a hatás vizsgálata is igen fontos. A megnyilatkozó szándékával, a befogadóra tett hatásával, az egyes kifejezésmódok következményeivel (a szemantikán kívül) foglalkozik még egy – témánk szempontjából még nem egészen nem koherens – tudományterület, a pragmatika. Pragmatikai tényezők befolyásolják, hogy a rendelkezésre álló lehetőségek közül miért, hogyan és melyik hangot, nyelvtani szerkezetet, szót választjuk. Ehhez a témakörhöz tartozik a diskurzuselemzés is, melynek tárgya az egyéni kisugárzás, viselkedés és a kiejtett szavak jelentéstani összefüggése. Egyes – például a „keresztelni” vagy a „letartóztatni” – igéket ugyanis nem lehet kimondani valamiféle háttér nélkül; azaz bizonyos kifejezések nem pusztán informálnak, hanem cselekvésvértékük van: „tetten érhetjük” őket. Ahogy ismert, Austin az ilyen típusú kijelentése-

¹⁰ Lsd. VIRÁGHALMY Lea: Rizal és Blumentritt, In: JOSÉ RIZAL: A felforgatók (Eötvös Klasszikusok 31.) Budapest, 1999. 285–287. o.

¹¹ A II. Vatikáni Zsinat után a probléma ismét előtérbe került. Lsd. WILMER TRIA, A Fülöp-szigeteki Naga város filozófia professzorának tanulmányát „Linguo-Cultural Relativism and the Implications of Globalization”, In: Philippiniana Sacra 104/2000. 247–269. o.

¹² „Hugo Schuchardt és Ferdinand Blumentritt levelezése” c. tanulmányom megjelenés alatt

¹³ FERDINAND BLUMENTRITT: Vocabular einzelner Ausdrücke und Redensarten, welche dem Spanischen der Philippinischen Inseln eigenthümlich sind (Leitmeritz, 1882, majd bővítve 1912.)

ket *performatívumoknak* nevezte el. Ezeket – a „pusztán” információértékkel bíró *konstatívumokkal* szemben – nem lehet aszerint vizsgálni, hogy a világhoz képest igazak-e vagy hamisak.

Az *illokúciós aktus* – vagyis a kimondással elvégzett cselekvés – a „beszédaktus-elmélet” legfontosabb része, amely formális logikával, propozíciós elemzéssel nem megközelíthető határterület. Az illokúció igazságtartalomhoz való viszonyulása azonban döntő: ereje, lényege rejlik ebben; hiszen a beszélő akár egy szóval meg tudja változtatni egy tárgy, egy személy vagy egy szituáció külső státusát, feltételeit.

4. A TEOLÓGIAI SZAKNYELV SPECIÁLIS JELLEGE

4.1. A TEREMTŐ SZÓ HATÉKONYSÁGA, A NÉV EREJE

„Kezdetben teremtette Isten az eget és a földet... Isten szólt: 'Legyen világosság!' És lett világosság... és *elnevezte* a világosságot nappalnak, a sötétséget pedig éjszakának... Isten *elnevezte* a boltozatot égnek... *elnevezte* a szárazat földnek, az egybegyűlt vizeket pedig *elnevezte* tengernek...”¹⁴

A világ bibliai teremtése egyértelműen „névadással” – illokúciós aktussal – kezdődött. Kezdetben a szó, az a még a Szentháromságban rejtőző Ige cselekedett, a *név* pedig még nem egy konvencionális jel volt, hanem valamely létezőnek a világegyetemben betöltött szerepét, „birtokviszonyát” fejezte ki. „Az Úr... a föld minden állatát és az ég összes madarát... odavezette... az emberhez, *hogy lássa, minek nevezi el őket* – mert minden élőlénynek *az lett a neve, aminek az ember elnevezte.*”

¹⁵ Hatalmat kaptak tehát a névadás által az emberek a Föld, s egymás felett. „Ez végre csont az én csontomból, és hús az én húsemből! Legyen *a neve feleség...!*”¹⁶ Ezt a nevet aztán megváltoztatta az ősbűn után Ádám, jelezve, hogy új személyiséget kényszerült felvenni, új feladatokat kapott az egy testté lett emberpár: „*elnevezte... a feleségét Évának*, mert ő lett az anyja minden élőnek”¹⁷. A név tehát maga a személy, a névre hatni, azt megváltoztatni pedig annyit jelent, mint hatalmat szerezni az azt viselő felett, egyszóval annak a világhoz való viszonyulását átalakítani.

Az ember méltóságának titka abban rejlik, hogy meghívást kap az Istennel való párbeszédre. Ez pedig nem más, mint az első Isteni „Legyen”-nel való szívbeli összhang, concordia, az ahhoz való állandó visszatérés. Életünk jaspersi határhelyezetei ugyanis kérdő, vagy kijelentő mondatokat intéznek hozzánk, melyeket észlelünk, érzékelünk, felfognunk, majd megértünk kell, s válaszunk mindig attól függ, hogy felöltik-e bennünk a teremtés kimondott aktusa, amelyben elrejtőzött az emberi lélek felelőssége a hitéért és üdvösségéért. Isten a „képére és hasonlatosságára” teremtette az embert, rábízva ekkor az énje kiválasztásának szabadságát. De ez választási lehetőség nélkül nem teremthető meg, ezért Isten kiszolgáltatja magát nekünk, hogy megismerhessük. Megnevezte magát: „*Én vagyok az, 'Aki vagyok'...* Ez *az én nevem mindörökké*, és ez az én emlékezetem nemzedékről-nemzedékre.”¹⁸ Vagyis a „bemutatkozozó” Isten jelen van az ember életében. Nem értekezik magáról, hanem kinyilatkoztatja szándékait¹⁹, a különböző események értelmeit²⁰, a „végső idők titkát”²¹, s

¹⁴ Ter 1,1–10 (Ehhez még lásd: Dr. VIRÁGHALMY Lea: A dogmafejlődés prezentációja szemantikus hálóval. *Konferencia-előadás*, 2001. december 12., Budapest)

¹⁵ Ter 2,19

¹⁶ Ter 2,23

¹⁷ Ter 3,20

¹⁸ Kiv 3,14–15

¹⁹ Kiv 20,1...; MTörv 29,28; Zsolt 119,24.97...; Szám 11,16k; 1Sám9,17; Kiv 25,40

²⁰ Ám 3,7; Kiv 14,30k; Jer 27,4–11; Iz 45,1–6

²¹ 2Sám 7,4–16; Iz 2,1–4, 60; Ez 40–48; Iz 52,13–53,12

önmagát is²² – Izrael engedetlensége miatt azonban az első Szövetségben elkezdődött kinyilatkoztatást az Újszövetségben, Jézus Krisztusban kell majd beteljesítenie.

Az „Ige” nyilvános működésében kimondott szavaival gyógyított és adott kegyelmet. Szentségeket alapított, amelyek az „Egyház által” és az „Egyházért” létező, üdvösségre vezető kegyelemre irányuló pozitív készségben nyilvánulnak meg. A szentségek hatása a forma és a matéria egységében, azaz bizonyos, erre felhatalmazást nyert személyek által kimondott liturgikus szókapcsolatokban, rítusokban és egyes meghatározott tárgyak vagy emberek közvetítése által érvényesül. Ezért a megszentelt szavak kiejtése némely kultúrákban tabu, az ősi beidegződés pedig még eleven az európai polgári világban: a mindennapi életben ezen kifejezéseket halkabban ejtik ki, írásban pedig finoman írják körül.

4.2. A NUMINÓZUS LÉTSÍKJA

Egy és ugyanazon valláson belül is többféle nyelvvel találkozhatunk: más az Ó- és más az Újszövetség nyelve, másképp fejezi ki magát a gyóntatószékben az ember, mint a kánonjogban, különbözik a liturgia és a dogmatika nyelve. És mégis egy – mivel más vallásokhoz hasonlóan a kereszténység is a megfoghatatlant „olyan személyes-eszes dolgok analógiájára gondolja el, mint amilyeneket az ember korlátok és gátak közé szorított formájában önmagán is tapasztal... A kereszténység esetében semmiképp sem igaz Faust mondása: ‘Minden csak érzés; a név, hang, füst csupán.’²³ A ‘név’ Faustnak ebben a mondatában azt jelenti: fogalom. Valamely vallás magas szintjét és fölényét éppen az jellemzi, hogy vannak-e ‘fogalmai’ és... hitbéli ismeretei az érzékfölöttiről... Más vallási szintekkel és formákkal összehasonlítva: a kereszténység fölényének nem az egyetlenség, s még csak nem is a legfontosabb, ám igen lényeges ismertetőjele, hogy... nagy számban vannak fogalmai, s ezek... világosak és egyértelműek...

A *racionális* predikatívumok azonban... oly kevésbé merítik ki az istenség eszméjét, hogy kifejezetten csak az *irracionalisra* vonatkoztatva érvényesek, és csak így léteznek. Ugyanakkor ezek nemcsak lényegi..., hanem *szintetikus* lényegi predikátumok is, amelyeket csak ilyen módon értelmezve érthetünk meg helyesen: vagyis csak akkor, ha a predikátumokat egy tárgyhöz – mint a predikátumok hordozójához – rendeljük... A tárgyat magát... még nem ismerhetjük fel a predikátumokban, mert azt másféle, egészen sajátos módon kell megismernünk.”²⁴

Munkámhoz komoly segítség volt számomra Rudolf Otto elmélete a *numinózusról*,²⁵ azaz a szavak jelentését körülvevő létsík vizsgálatához a „szent” fogalmára átmenetileg alkotott, erkölcsi mozzanatot nem hordozó terminusról. A Bendl Júlia által *numinózusnak* fordított „kategória teljesen sui generis, ezért – minden más primer és alapvető tényhez hasonlóan – szigorú értelemben véve definiálhatatlan, csak körülírható. [Az olvasót] a kategória megértésében csak azzal segíthetjük, hogy körülírással megkíséreljük elvezetni saját lelkiállapotának arra a pontjára, ahol ennek a kategóriának már benne magában meg kell mozdulnia, létre kell jönnie és tudatosulnia kell.”²⁶

²² Jób 25,7–14; Péld 8,23–31; Sir 42,15–43,33; Kiv 13,21; Kiv 3,2; Ter 15,17; Kiv 19,16; 1Kiv 19,12k; Bölcs 13,1k; Bölcs 13,3kk; Iz 40,1; Kiv 34,6k; Óz 6,6; Ter 16,7 21,17 31,11; Bír 2,1; 1Kiv 22,19; Iz 6,1kk; Ez 1; Kiv 33,20; Kiv 33,11; Szám 12,8; Kiv 3,6; 1Kiv 19,9k; Kiv 3,14; Iz 40,5 52,8 60,1

²³ Jékely Zoltán fordítása

²⁴ OTTO, Rudolf: A szent. Budapest, 1998. 11–12. o.

²⁵ Numinosen, numinosis, numinosum...

²⁶ OTTO 16–17. o.